

સિદ્ધહેમકુમાર સંવત

“ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા”માં આજ સુધીમાં પ્રચલિત થયેલ વૈદિકસંવત, કલિયુગસંવત, વીરસંવત, વિક્રમસંવત, શાલિવાહન-શકસંવત, ગુપ્તસંવત, સિંહસંવત વગેરે અનેકાનેક સંવતોનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, જે પૈકીના ઘણાખરા સંવતો તો આજે જનતાના સ્મૃતિપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયા છે. માત્ર વીરસંવત, વિક્રમસંવત, શાલિવાહન-શકસંવત જેવા ગણતરીના જ સંવતો જનતામાં એકધારી રીતે આદરપાત્ર રહ્યા છે. તેમ છતાં એટલી વાત તો ચોક્કસ જ છે કે, જે જે વ્યક્તિઓનાં નામના સંવતો ચાલુ થયા હશે-છે, તેમના પ્રત્યે કોઈ ખાસ કારણને લઈને જ જનતાનો પક્ષપાત બંધાયો હશે અને તે તે સંવતો તેમના અનુયાયીઓની વિદ્યમાનતા પર્યંત ચાલીને છેવટે ભૂંસાઈ ગયા હશે. એ બધું ગમે તેમ હો તે છતાં સંવતોની ઉત્પત્તિએ ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એટલે એ સંવતો કોના કોના નામે અને ક્યારે ક્યારે ચાલુ થયા છે એને લગતી મૌલિક હકીકતોને શોધવા અને મેળવવા પાછળ વિદ્વાનોએ અતિ ઝીણવટભરી રીતે પ્રયત્ન અને શ્રમ સેવ્યા છે. આજના આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં એવા જ એક વિશિષ્ટ સંવતનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે, જેનું નામ સિદ્ધહેમકુમાર સંવત છે. આ સંવતનો ઉલ્લેખ કયાંથી મળ્યો છે એને લગતો પરિચય આપ્યા પછી સંવતના અંગે વિચાર કરવામાં આવશે.

ઉપર જણાવેલ ‘સિદ્ધ-હેમ-કુમાર’ સંવતનો ઉલ્લેખ ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજયના શિખર ઉપરની ચોમુખજીની ટૂંકના મૂળ મંદિરના મુખ્ય દરવાજાની ડાબી બાજુના મંદિરમાં રહેલ એક ધાતુની પ્રતિમા ઉપરના લેખમાંથી મળી આવ્યો છે. એ લેખ આખો અહીં આપવામાં આવે છે :

શ્રીસિદ્ધહેમકુમાર સં ૪ વૈશાખ વ ૨ ગુરૌ મીમપક્ષી સત્ક વ્યવ૦ હરિશ્ચંદ્ર માર્યા ગુણદેવિ શ્રેયોર્થ શ્રીશાંતિનાથચિંત્ર કારિતં ॥

ઉપર આપેલ ધાતુપ્રતિમાલેખમાં કોઈ ખાસ મહત્વનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નથી, તેમ નથી એ લેખમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યાદિના નામનો ઉલ્લેખ. તેમ છતાં આ અતિસંક્ષિપ્ત પ્રતિમાલેખ તેમાં મળતા શ્રીસિદ્ધહેમકુમાર સં ૪ એટલા ઉલ્લેખને પરિણામે અતિગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જે સંવતનો ઉલ્લેખ આજ સુધી કયાંય જોવામાં કે તોંધવામાં આવ્યો નથી.

પ્રસ્તુત પ્રતિમાલેખમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યાદિના નામનો ઉલ્લેખ નથી એટલે. પ્રસ્તુત સંવત ક્યારે ચાલ્યો હશે? એ સંવત ચલાવવા પ્રત્યે કોનો સવિશેષ પક્ષપાત હશે? તેમ જ એ સંવત ચલાવનાર અનુયાયીવર્ગ સમગ્ર કે નિર્બળ હશે?-ઇત્યાદિ હકીકતોનું આપણે માત્ર અનુમાન જ કરવાનું રહે છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિમાલેખમાં મળતા શ્રીસિદ્ધ-હેમ-કુમાર સંવતમાં ગુજરાતની મહાવિભૂતિસ્વરૂપ ત્રણ વ્યક્તિઓનાં નામનો સમાવેશ થાય છે: એક, ગુર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવના નામનો; બીજો, કલિકાલસર્વજ્ઞ સ્વાદાદવિજ્ઞાનમૂર્તિ ગુર્જરેશ્વરયુગલના મિત્ર અને ગુરુ આચાર્યપ્રવર શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિના નામનો અને ત્રીજો, ગુર્જરેશ્વર પરમાર્હત મહારાજ શ્રી કુમારપાલદેવના નામનો. આ રીતે ગુજરાતની મહાપ્રભાવસંપન્ન આ ત્રણ વિભૂતિઓનાં નામના આદ્ય આદ્ય અંશના સંકલન દ્વારા પ્રસ્તુત સંવતનો ઉત્પત્ત કરવામાં આવ્યો છે એમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી.

આ સંવતની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થિત રીતે થઈ હોય તેમ માનવાને આપણા સમક્ષ અત્યારે એક પણ પ્રમાણ કે સાધન નથી. એ દશામાં આપણે એટલું જ માનવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત ધાતુપ્રતિમાલેખમાં મળતો **શ્રી સિદ્ધહેમકુમાર** સંવતનો ઉલ્લેખ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર પ્રત્યે અતિબહુમાનની લાગણી ધરાવનાર કોઈ વ્યક્તિએ કર્યો છે, અને એ ઉલ્લેખ, મારી સમજ પ્રમાણે, ત્રણે મહાત્માઓના સ્વર્ગવાસ પછી જ થયો હશે.

પ્રસ્તુત સંવત ચલાવવા પાછળ કોઈ સળંગ વ્યક્તિઓનો હાથ દેખાતો નથી. નહિ તો એ સંવતનો ઉલ્લેખ કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં અને પુષ્પિકામાં તેમ જ કેટલાક પ્રાચીન શિલાલેખોમાં જરૂર આપણને મળી શકત. પરંતુ હજી સુધી કયાંય પણ એ સંવતનો ઉલ્લેખ વિદ્વાનોની નજરે ચડ્યો નથી. ફક્ત કોઈ મહાનુભાવના હૃદયમાં ગુજરાતની આ વિભૂતિઓ પ્રત્યે ભક્તિ ભભરાઈ આવી હશે, જેને પરિણામે એણે આટલો ઉલ્લેખ કરી પોતાની કર્તવ્યપરાયણતા રજૂ કરી પોતાની જાનને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય કરી છે, એ સિવાય વિશેષ કશું લાગતું નથી. નહિતર આજના અમુક વર્ગે જ ચલાવેલા આત્મસંવત અને ધર્મસંવત જેવા સંવતો પણ અમુક વર્ષ પર્ણિત ચાલુ રહેશે અને એના ઉલ્લેખો અમુક અમુક સ્થાનોમાં ઉદ્વિગ્ધિત મળશે, જ્યારે ગુજરાતની ત્રણ સમર્થ મહાવિભૂતિઓના નામથી વિભૂષિત પ્રસ્તુત **સિદ્ધહેમકુમાર** સંવત પાછળ સળંગ તો શું પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો આત્મસંવત અને ધર્મસંવતના અનુયાયી વર્ગ જેવો સામાન્ય વર્ગ પણ હશે કે કેમ એ કહેવું કે સમજવું મુશ્કેલ નથી.

અરુ. પ્રસ્તુત “સિદ્ધ-હેમ-કુમાર” સંવત પાછળ સળંગ વ્યક્તિઓનો હાથ હો અગર ન હો, અથવા એને સળંગ વ્યક્તિઓએ કદાચ (?) ટેકો ન પણ આપ્યો હોય; તેમ છતાં આપણે સૌએ આનંદ જ માનવો જોઈએ કે, તે જમાનામાં એવી કોઈ વ્યક્તિઓ હતી જ કે જેમને એમ લાગ્યું હતું કે ગુજરાતની આ ત્રણ મહાપ્રભાવક મહાવિભૂતિઓની યાદગીરીની નિશાની તરીકે તેમના નામનો સંવત જરૂર ચાલવો જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો. ખરે જ, તે યુગની જનતાએ એકમત થઈ આ મહાવિભૂતિઓની યાદગીરીમાં સંવત ચલાવ્યો હોત તો આજે ગુજરાત અને ગુજરાતની પ્રજા જગતની નજરે સવિશેષ ગૌરવવંતી લેખાત.

અંતમાં આ ઠેકાણે જૈન પ્રજનનું અને ખાસ કરી અત્યારે શેઠ આણંદજી કદ્યાણજીની પેઢીનું એક વસ્તુ તરફ ભારપૂર્વક લક્ષ્ય દોરવું ઉચિત માનું છું કે આપણે ત્યાં મહરવની વસ્તુઓના સંરક્ષણ અને સાચવણી તરફ જે લક્ષ્ય હોવું જોઈએ તે રાખવામાં નથી આવતું. એટલે અહીં હું પેઢીના કાર્યકર્તાઓને ભારપૂર્વક જણાવું છું કે, ચોમુખજીની દૂકમાં રહેલી આ ગૌરવવંતી ધાતુની પ્રતિમાને એવા સ્થાનમાં રાખવામાં આવે કે જ્યાંથી એ પ્રતિમા—જેમ વિમલવસીમાંથી પાજનો લેખ ગૂમ થયો તેમ જ વિમલશાના મંદિરમાંથી અજબ કારીગરીવાળી ધાતુની પ્રતિમા બિપડી ગઈ, તેમ—ગૂમ ન થાય. ખરે જ, મને તો આ પ્રતિમા જોઈને એને ચોરી લઈ કોઈ ચોગ્ય સ્થાનમાં ચૂકવાતું જ મન થયું હતું. પણ સાચે જ કોઈ ઐતિહાસિક વસ્તુઓના વ્યાપારીને હાથે એ પ્રતિમા ચઢી ન જાય એ માટે શેઠ આ. ક. પે.ના કાર્યકર્તાઓએ ધ્યાનપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવી ઘટે.

[‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ,’ જૂન, ૧૯૪૩]